

Түмөнбаева М.Ж.

ЭМОЦИОНАЛДУУ-ЭКСПРЕССИВДУУ КАРАЖАТТЫН ЛЕКSIKAДАГЫ,
СТИЛИСТИКАДАГЫ ЖАНА СЕМАНТИКАДАГЫ ОРДУ

Тумонбаева М.Ж.

МЕСТО ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНОГО СРЕДСТВА В ЛЕКSIKE,
СТИЛИСТИКЕ И СЕМАНТИКЕ

Сөздөр социалдык чөйрөдө колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө жараша эмоционалдуу жана экспрессивдүү болуп өз ара айырмаланат. Сөздөрдүн жардамы аркылуу адам кайсы бир нерсеге, көрүнүшкө, окуяга карата өзүнүн баасын берет. Мындай кырдаалдагы сөздөр аркылуу берилүүчү оттенкторду окумуштуулар сөздөрдүн экспрессивдик мааниси деп белгилешет.

Орус тил таануу илими боюнча ири окумуштуу Е.М.Галкина - Федорук “Тилдеги экспрессивдүүлүк жана эмоционалдуулук” аттуу эмгегинде советтик тил таануу илиминде биринчилерден болуп “эмоционалдуулук” жана “экспрессивдүүлүктүн” чегин ажыратууга, булардын өз ара айырмачылыгын ачып берүүгө көңүл буруп, бул боюнча өзүнүн олуттуу пикирин билдирген, ошондой эле ар бир топко кандай сөздөрдү киргизүү керек экендигин да белгилеп көрсөткөн. Бирок маселе ушуну менен толук чечилип калды дешке болбойт. Айрым окумуштуулар мындай сөздөргө ж.б. ушул сыяктуу эмоциялык-экспрессивдик сөздөрдү тилге керк берип турурын кошушса, айрымдары муну менен катар ж.б. ушул сыяктуу сезимди, маанайды, санаркоону белгилеген сөздөрдү да эмоциялык-экспрессивдик лексика катары карашат. Демек, экинчи топтогу окумуштуу-лардын пикирлерин туура таба турган болсок, анда лексикадагы эмоционалдуулук лексикалык категорияга эмес, предмет менен кубулуштардын мүнөздөмөсүнө, өзгөчөлүгүнө негизделген болуп чыгат. Албетте, бул боюнча өзүбүздүн пикирибизди айта кеткенибиз оң. Маселеге ар тараптан терең үңүлө турган болсок, эмоция менен сезимге карай сөздөрдүн карым-катышын үч топко бөлүп кароо абзел:

1. Бейтарап сөздөр. Мындай сөздөргө бечара, эргул, кыраан, жарыктык, ноён ж.б. сөздөрдү кошууга болот.

2. тике маанидеги сөздөрдүн эмоциялык-экспрессивдик боегу (синоним, омоним, антоним, архаизм ж.б.);

3. етмө маанидеги сөздөрдүн эмоционалдык боегу (метафора, эпитет, салыштыруу ж.б.).

Аталган маселе түркология илиминде 60 жылдардын аяк ченинен тартып териштиреле баштаган. Казак окумуштуусу Х.М.Нурмуханов, М. Ауэзовдун драмалык чыгармаларына анализ жүргүзө келип, академик В.В.Виноградовдун оюн колдогон жана аны андан ары терендетүү менен, эмоционалдык - экспрессивдик лексиканы жогорудагыдай үч топко бөлүштүргөн.

Ал эми азербайжан илимпозу Т.А. Эфендиев болсо эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү

тилдин эки башка категориясы катары карайт. Бирок эмоцияны туюндурган сөздөрдүн айрымдары ушул эле маалда экспрессивдүүлүк касиетке да ээ экендигин белгилейт. Буга байланыштуу мындай мүнөздөгү сөздөрдү эмоционалдык-экспрессивдүү жана экспрессивдүү лексика деп экиге болуп караган. Эмоциянын мүнөзүнө жараша сөздөрдө да семантикалык өзгөрүү болуп тураарын, ал эми алардын баарын эле грамматикалык жактан сырдык сөзгө кошо берүү туура эмес экендигин белгилейт да, тигил же бул факторлор аркылуу белгилүү бир дээңгелде сөздөрдүн баардыгын тең эле эмоционалдуу-экспрессивдүү мааниге ээ боло аларын көрсөтөт.

Якут тилинде да бул аталган маселе жөнүндө алгачкы байкоолор өткөн кылымдын 60 жылдарынан кийинки грамматикалык эмгектерде бериле баштаган. Ал эмгектердин авторлорунун бири изилдөөчү В.И. Лиханов эмоционалдуу-баалоочу табияты туураалуу айтып келип, эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктүн чегин төмөнкүчө ажырытат: “Эмоционалдуулук - бул эркти, сезимди билдирип, модалдык категорияга баш ийет, ал эми экспрессивдүүлүк болсо, тилге көркөм боек берип, модалдык түшүнүккө кызмат кылат”. (В.И.Лиханов. 1970.78-б.)

Андан ары окумуштуу эмоционалдуу баалоочу сөздөргө мындайча аныктама берет: “Эмоционально оценочными считаются лексические единицы, в значении которых заключена качественно-количественная характеристика предмета, сопровождаемая всегда выражением эмоциональной оценки говорящего к предмету речи, а иногда его образным представлением как усиление воздействующей силы высказывания” (В.И.Лиханов. 1970.102 б.).

Демек, автордун оюу боюнча нерселерди сандык жана сапаттык жактан сыпаттоочу лексикалык бирдиктер эмоционалдык-баалоочу сөздөр болуп эсептелет, мында сыпаттоо дайыма сүйлөөчүнүн нерселерге карата эмоциялык баалоосун туюндуруу менен коштолот, ошондой эле кээде ал өзүнүн образдуулугу, элестүүлүгү аркылуу айтылуучу ойдун таасирин күчөтүп да жиберет. Муну менен катар автор өз эмгегинде эмоционалдуу баалоо жана экспрессивдүү сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүп, алар негизинен зат атооч, сын атооч, этиш сыяктуу толук маанилүү сөздөрдөн боло ала тургандыктарын, ал эми сырдык сөздөр менен бөлүкчөлөрдүн айрымдары гана экспрессивдүү кызмат аткаарын белгилеп кеткен.

Эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк боюнча изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуу-

лардын катарына В.Лихановдон тышкары Е.И.Убурятова, Н.Е.Петров, П.С.Афанасев, Н.К.Антонова, Е.И.Коркиналарды кошууга болот. Алгачкы якут тилин изилдеген окумуштуулардын бири Е.В.Убурятова бул маселерге кайрылып, эмоционалдуулукту жана экспрессивдүүлүктү модалдуулук категориясы менен байланыштырылып караган. Изилдөөчүлөр Е.И.Коркина, Н.Е.Петров да аталган тилдик кубулуштарды ушундай эле мүнөздө териштиришкен. Ал эми казак тилин изилдеген Ш.И. Нургожина эмоционалдуулук бул сезимди чагылдырат деп белгилеген.

Доцент А. Сапарбаев өзүнүн « Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы » аттуу окуу китебинин семасиология бөлүгүндө

«Сөздүн эмоционалдык мааниси» деген бир кыйла көлөмдүү теманы атайын киргизип, ал сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошорун, мындай сөздөр эмоционалдык сөздөр- деп аталарын, ал лексикалык жана эмоционалдык маанилердин бирдигинен турарын; анын лексикалык мааниси нерсе же көрүнүштөрдү атап көрсөтүүгө негизделсе, эмоционалдык мааниси сүйлөөчүнүн ошол нерсе же көрүнүштөргө карата болгон субъективдүү мамилеси, баалоосу аркылуу аныкталарын белгилейт (А.Сапарбаев, 1980.)

Сзүнүн илимий чыгармачылыгын, негизинен, стилистика маселесине арнаган окумуштуу, доцент С. Давлетов тил каражаттарын стилистикалык табиятын аныктоодо эки өзгөчөлүккө: тил каражаттарынын орток, бейтарап сапатына, стилистикалык боекчосуна айрыкча назар буруу керектигин эскертип, кеп болуп жаткан маселе боюнча айрым тактоолорду киргизген. Алсак, стилистикалык боекчо деген терминдин маанисин тактап, дааналап чечмелеп берүү менен, стилистикалык боекчонун экинчи түрүн эмоционалдык, экспрессивдик боекчо деп атайт да, мындай боекчолуу сөздөр орток каражаттардан айырмаланып, угарман окумандардын эмоциясына таасир этерин кыймыл-аракетти ж. б. аркылуу көрсөтөрүн конкреттүү мисалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу далилдеп көрсөтөт; эмоционалдык сөздөр ар кандай сезимди (оң же терс) билгизерин белгилейт.

Профессор Б. Усубалиев “Эмоционалык-нарктагыч лексика” аттуу макаласында, жогорудагы окумуштуулар сыяктуу эле, кээде адам өз оюна карата ички сезимин, жекече баасын да кошо билдирерин, буларды (ички сезим жекече бааны) туюндурган сөздөр эмоциялык нарктагыч маанидеги сөздөр деп аталарын белгилейт; сөздүн лексикалык мааниси менен эмоционалык нарктагыч мааниси өз ара

тыгыз байланышта болорун б.а. эмоционалык-нарктагыч маани лексикалык маанинин негизинде жараларын белгилеп келип, мындай деп жазат: “Бирок сөздөр эмоционалык нарктагыч мааниге ээ болору менен анын дал ушул мааниси белгилүү бир денгээлде көмүскөдө калат”(Б.Усубалиев, 1998,57 б.). Окумуштуу сөздүн эмоционалык жана нарктагыч маанисин бир биринен ажыратпай экөөнү ажырагыс тыгыз байланышта карайт, б. а. ал адамдын эмоциясы оң же терс бааланган со эмоциялык маанидеги сөздөрдө да баалоо мааниси болбой койбойт деп эсептейт. Ошондой эле эгер сүйлөмдө бир эле сөз эмоциялык нарктагыч мааниде колдонулган болсо, анда анын эмоциялык касиети, түсү бүтүндөй ошол сүйлөмгө жайылышы, т.а, бул сөз бүтүндөй сүйлөмгө, а түгүл кээде бир нече сүйлөмгө эмоциялык түс, ырааң бериши мүмкүн экендигин конкреттүү мисалдар аркылуу далилдеп көрсөтүп, мындай маанини уюштуруучу тилдик каражаттарга кыскача токтолуу менен эмоциялык-нарктагыч сөздөрдүн мааниси боюнча эки чоң топко:

1. ыраазычылыкты билдирген сөздөр.
2. нааразычылыкты билдирген сөздөр.

Ал эки топту өз ичинен тогуз майда топко бөлүп карайт. Көрүнүп тургандай аталган автор сөздүн экспрессивдүүлүгү, анын эмоционалдык жана нарктагыч мааниге карата карым катышы жөнүндө эч бир кеп козгобойт.

Тактап айтканда эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктө өз өзүнчө кароо максатка ылайык келерин, булардын биринчиси адамдын ички сезиминин чагылышы, ал эми экинчиси сандык жана сапаттык чагылышы экендигин белгилейт да, экөөнүн ортосунда төрт жалпылык жана айырмачылык бар экендигин көрсөтөт. Демек эмоционалдык экспрессивдик каражаттар тилдин лексикалык каражаттары, стилистикасы жана семантикалык орду менен тыгыз байланышта. Тилдеги эмоционалдуу экспрессивдүү каражаттарды тилдин ажыратып кароого мүмкүн эмес. Адамдын эмоциясы канчалык ар түрдүү болгон сайын аны билдирүүчү тилдик каражаттар бар.

Адабияттар:

1. Усубалиев Б Эмоционалык нарктагыч лексика (БГУдагы илимий практикалык конференциянын материалдары). -Б.,1998
2. А. Сапарбаев өзүнүн «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы»,Ф.,1980.
3. Е.М.Галкина. “Эмоциональность и экспрессивность в языке” М.,1970.
4. В.И.Лиханов. Якутский язык.1970.,102 б.